



Roger Moorhouse

DUIVELS PACT

Hitlers

verbond met Stalin

1939-1941

'Superb' – Wall Street Journal

DUIVELSPACT

Roger Moorhouse

DUIVELS- PACT

*Hitlers verbond
met Stalin 1939-1941*



Omniboek

Voor mijn moeder
en de dierbare herinnering aan mijn vader

© 2016, Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl
www.boekenwereld.com

Oorspronkelijk gepubliceerd door The Bodley Head in Londen in 2014 onder de titel
The Devil's Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–41
© Roger Moorhouse, 2014

Vertaling Roelof Posthuma
Omslagontwerp Julie Bergen, Riverside Studio
Typografie binnenwerk GBU grafisch compleet

De rechten van de Nederlandse vertaling berusten bij Uitgeverij Omniboek

ISBN 978 94 0190 574 9
ISBN e-book 978 94 0190 575 6
NUR 689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Inhoud

Van de auteur	7
Kaarten	8
Chronologie	15
Illustratieverantwoording	19
Dankbetuigingen	21
Inleiding	23
Proloog: Een ontmoeting op de grens van de vrede	29
1 Duivselelixir	37
2 Met bloed beklonken	67
3 De buit verdelen	101
4 Gedraai en gekonkel	137
5 Een ruige en onzekere vrijage	173
6 Olie voor de oorlogsraderen	201
7 Kameraad 'Steengat' in het hol van het fascistische beest	235
8 Op de rug van de nazitijger	259
9 Geen eer onder dieven	297
Epiloog: Leven na de dood	335
Illustraties	346
Appendix: tekst van het Nazi-Sovjet-Russische niet-aanvalsverdrag	363
Noten	367
Bibliografie	415
Index	427






Van de auteur

Het is altijd weer een uitdagende taak om logica aan te brengen in de voortdurend veranderende Oost-Europese plaatsnamen. Voor dit boek, waarin grenzen verschuiven en rivaliserende talen elkaar verdringen, heb ik ervoor gekozen de namen te gebruiken die van toepassing waren in de periode die behandeld wordt.

Dat betekent, om dus het voorbeeld te nemen van de Oekraïense stad die nu Lviv heet: in september 1939 was het de Poolse stad Lwów, maar onder controle van de Sovjet-Unie werd de naam gerussificeerd tot Львов (getranslitereerd als L'vov). De moderne Oekraïense versie Lviv werd overigens pas officieel in gebruik genomen na het uiteenvallen van de USSR in 1991.

Waar er echter algemeen gangbare vertaalde versies van de plaatsnamen bestaan, zoals Warschau, Moskou of Krakau, zijn die uiteraard overal gebruikt.



	Geannexeerd door het Rijk	} Bezet door Nazi-Duitsland
	Generaal-gouvernement	
	Bestuurd door Litouwen	
	Geannexeerd door de USSR	
	Polens vooroorlogse grens	

DE OOSTELIJKE PROVINCIES VAN
POLEN ONDER SOVJET-RUSSISCHE
BEZETTING:
oktober 1939

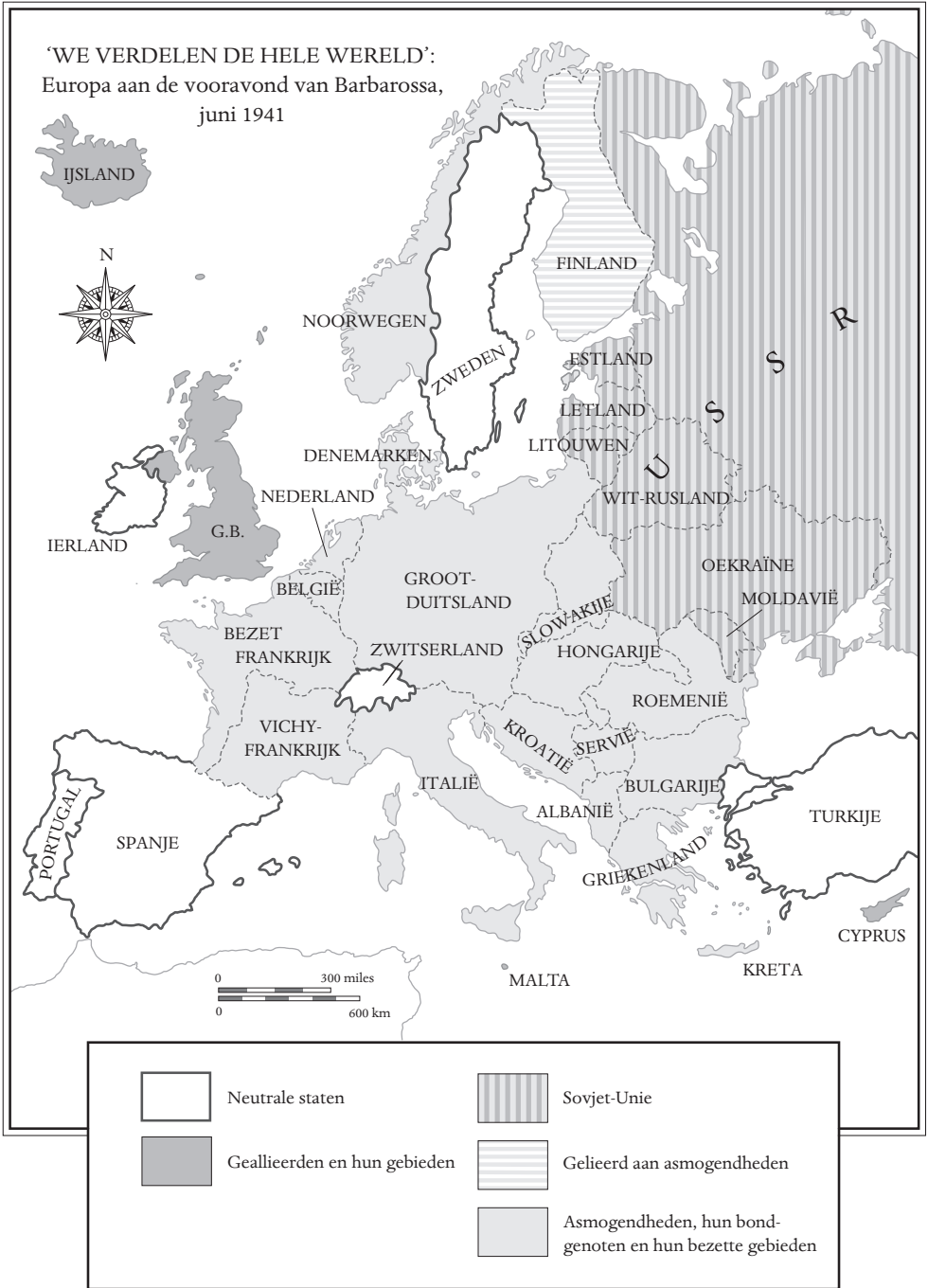








'WE VERDELEN DE HELE WERELD':
 Europa aan de vooravond van Barbarossa,
 juni 1941



Chronologie

1939

Maart

- 10 Toespraak van Stalin op het achttiende congres van de Communistische Partij
- 15 Duitse troepen bezetten Bohemen en Moravië
- 31 Groot-Brittannië verstrekt zowel Polen als Roemenië garanties

Mei

- 3 Stalin vervangt minister van Buitenlandse Zaken Maxim Litvinov door Vjatsjeslav Molotov

Augustus

- 12 Begin van gesprekken tussen Groot-Brittannië, Frankrijk en Sovjet-Unie in Moskou
- 19 Duits-Sovjet-Russisch Kredietverdrag getekend in Berlijn
- 21 Gesprekken tussen Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en Frankrijk opgeschort
- 23 Duits-Sovjet-Russisch Niet-aanvalsverdrag of 'Nazi-Sovjetpact' getekend in Moskou
- 25 Anglo-Poolse Militaire Alliantie getekend in Londen
- 31 Sovjetstrijdkrachten verslaan de Japanners bij de rivier Chalchin Gol

September

- 1 Duitse strijdkrachten vallen Polen binnen
- 3 Groot-Brittannië en Frankrijk verklaren Duitsland de oorlog
- 15 Sovjetstrijdkrachten komen staakt-het-vuren in Mantsjoerije overeen met Japan
- 17 Sovjetstrijdkrachten vallen Polen binnen
- 22 Duitse en Sovjet-Russische strijdkrachten houden gemeenschappelijke parade in Brest-Litovsk
- 28 Duits-Sovjet-Russisch Grens- en Vriendschapsverdrag getekend in Moskou

- 28 Sovjet-Russisch-Ests Verdrag van Wederzijdse Bijstand getekend in Moskou
- Oktober
 - 5 Sovjet-Russisch-Lets Verdrag van Wederzijdse Bijstand getekend
 - 6 Laatste Poolse verzetshaarden verslagen
 - 10 Sovjet-Russisch-Litouws Verdrag van Wederzijdse Bijstand getekend
- November
 - 26 Mainila-incident geeft Moskou een *casus belli* tegen Finland
 - 30 Sovjetstrijdkrachten vallen Finland binnen

1940

- Februari
 - 10 Begin van Sovjet-Russische massadeportatie uit Polen
 - 11 Duits-Sovjet-Russisch Handelsverdrag getekend
- Maart
 - 12 Ondertekening van het Verdrag van Moskou tussen Finland en de Sovjet-Unie betekent het einde van de Winteroorlog
- April
 - 3 Begin van bloedbaden in Katyn
 - 9 Duitse strijdkrachten vallen Noorwegen en Denemarken binnen
 - 13 Begin van tweede Sovjet-Russische massadeportatie uit Polen
- Mei
 - 10 Duitse strijdkrachten vallen Frankrijk, Nederland, Luxemburg en België binnen
 - 31 De zware kruiser *Lützow* komt aan in Leningrad
- Juni
 - 15 Sovjetstrijdkrachten vallen Litouwen binnen
 - 17 Sovjetstrijdkrachten vallen Estland en Letland binnen
 - 22 Wapenstilstand tussen Duitsland en Frankrijk getekend
 - 28 Roemenië geeft gehoor aan Sovjet ultimatum en trekt zich terug uit provincies Bessarabië en Noord-Boekovina
 - 30 Begin van derde Sovjet-Russische massadeportatie uit Polen
 - 30 Sovjetbezetting van Bessarabië en Noord-Boekovina afgerond

Juli

14/5 Schijnverkiezingen in Letland, Litouwen en Estland

Augustus

2 Moldavië (Bessarabië) wordt een republiek van de Sovjet-Unie

3 Litouwen wordt een republiek van de Sovjet-Unie

5 Letland wordt een republiek van de Sovjet-Unie

6 Estland wordt een republiek van de Sovjet-Unie

September

27 Driemogendhedenpact (Tripartite Pact) getekend door Duitsland, Italië en Japan, de zogenoemde asmogendheden

November

12 Molotov in Berlijn voor besprekingen met Hitler

20 Hongarije sluit zich aan bij de asmogendheden

23 Roemenië sluit zich aan bij de asmogendheden

December

1 Duits-Sovjet-Russisch Tarief- en Tolverdrag getekend

17 Donauconferentie in bittere onenigheid afgebroken

18 Hitler geeft opdracht voor Operatie Barbarossa, de aanval op de Sovjet-Unie

23 Conferentie van het opperbevel van het Rode Leger in Moskou

1941

Januari

10 Duits-Sovjet-Russisch Grens- en Handelsverdrag getekend in Moskou

Maart

1 Bulgarije sluit zich aan bij de asmogendheden

25 Joegoslavië sluit zich aan bij de asmogendheden

27 Staatsgreep in Joegoslavië

April

6 Sovjet-Joegoslavisch Niet-aanvals- en Vriendschapsverdrag getekend

6 Duitse troepen vallen Joegoslavië binnen

13 Sovjet-Japans Neutraliteitspact getekend in Moskou

Mei

- 4 Stalin benoemd tot voorzitter van de Raad van Volkscommissarissen
- 10 Rudolf Hess vlucht naar Schotland

Juni

- 12 Begin van Sovjet-Russische massadeportatie uit Bessarabië
- 14 Begin van Sovjet-Russische massadeportaties uit Estland, Letland, Litouwen en het bezette oosten van Polen
- 22 Duitsland valt de Sovjet-Unie aan, begin van Operatie Barbarossa

Juli

- 12 Anglo-Sovjetverdrag getekend in Moskou
- 30 Sikorski-Maiskyverdrag getekend in Londen, waarmee de Pools-Sovjet-Russische relatie wordt hersteld

Illustratieverantwoording

- Guderian en Krivosjein in Brest-Litovsk (Bundesarchiv, Berlin).
- Duitse en Sovjet-Russische troepen verbroederen in september 1939 (© IWM).
- Ondertekening van het Nazi-Sovjetpact (akg-images/Universal Images Group/Sovfoto).
- Stalin en Heinrich Hoffmann toasten (bpk/Bayerisches Staatsarchiv/Archief Heinrich Hoffmann).
- Harry Pollitts pamflet 'Hoe we de oorlog winnen' (collectie van de auteur).
- Spotprent van David Low, Evening Standard, 20 september 1939 (met dank aan British Cartoon Archive, University of Kent, www.cartoons.ac.uk; Solo Syndication).
- Hitler verklaart Polen de oorlog (Bundesarchiv, Berlin).
- Duitse troepen in Polen (R. Schäfer, privécollectie).
- Molotov kondigt de Sovjetinvasie van Polen aan (Fundacja Ośrodk KARTA).
- Het Rode Leger trekt Polen binnen (akg-images/Universal Images Group/Sovfoto).
- Hitler neemt de overwinningparade in Warschau af, oktober 1939 (Bundesarchiv, Berlin).
- Executie van Polen (akg-images/East News).
- Parade van Rode Leger in L'vov, 1939 (Fundacja Ośrodk KARTA).
- Opgegraven lichamen in Katyn (Bundesarchiv, Berlin).
- Joden worden gedeporteerd uit Łódź (Bundesarchiv, Berlin).
- Volksdeutsche uit Bessarabië komen 'Heim ins Reich' (Bundesarchiv, Berlin).
- Sovjetdeportatie vanuit Riga, Letland, 1941 (Collectie van het Bezettingmuseum van Letland).
- Gedeporteerde Poolse familie voor het nieuwe 'thuis' in Kazachstan (Fundacja Ośrodk KARTA).
- De Lützw wordt Leningrad binnengesleept, 1940 (Russisch Marinearchief/openbaar domein).

- Een Duitse ingenieur controleert door de Sovjets geleverde olie (akg-images/picture-alliance).
- Molotovs aankomst in Berlijn, november 1940 (bpk/Bayerisches Staatsarchiv/ Archief Heinrich Hoffmann).
- Molotov in gesprek met Hitler (bpk/Bayerisches Staatsarchiv/Archief Heinrich Hoffmann).
- Goebbels kondigt de aanval op de Sovjet-Unie aan, juni 1941 (akg-images).
- Moskovieten luisteren naar een verklaring op de radio over de Duitse inval (akg-images/RIA Nowosti).
- Duitse troepen verwelkomt in voormalig Bessarabië (bpk/Hanns Hubmann).
- Krijgsgevangenen van het Rode Leger met hun bewakers van de Wehrmacht (Klaas Meijer, privécollectie).
- Uitgeschakelde T-34 tank, juli 1941 (akg-images/interfoto).
- Een standbeeld van Stalin wordt verwijderd in Białystok (Bundesarchiv, Berlin).
- Ondertekening van het Sikorski-Maiskyverdrag (Fundacja Ośrodk KARTA).
- Bloedbad in een garage in Lietukis, juni 1941 (DÖW).
- Slachtoffers van de NKVD in L'vov (Fundacja Ośrodk KARTA).
- Baltische Weg, Estland, augustus 1989 (Bezettingmuseum, Tallinn, Estland).
- Šiauliaioprotest (Rimantas Lazdynas).

Dankbetuigingen

Elk boek met enige reikwijdte en ambitie vergt een zekere mate van samenwerking, en dit werk is daarop geen uitzondering. Voor elk woord dat op deze bladzijden is terechtgekomen, zijn er tientallen geraadpleegd in archieven, opgezocht in bibliotheken, vertaald en getranscribeerd, en daarbij past de nederige erkenning dat ik bij velen in het krijt sta.

Allereerst was er voor het onderzoek binnen dit project veel ondersteuning nodig op het gebied van de taal, soms op plaatsen die voor de auteur nauwelijks bereikbaar waren. Zo werd er bekwaam hulp geboden door Evgeny Panin in Rusland, Oleg Medvedevsky in Wit-Rusland, Neringa Pangonyte in Litouwen, dr. Jakub Tyszkiewicz in Polen, Axel von Wittenberg en Philipp Rauh in Duitsland, en Andreea Minca en Andreea-Lavinia Mocanu in Roemenië. Bovendien leverden James Simpson, Saskia Smellie, Sebastian Palfi, Vicky Davis en Owen Emmerson uitstekend werk in het Verenigd Koninkrijk.

Ten tweede gaat mijn dank uit naar collega's en vrienden die advies gaven, vragen beantwoordden, hoofdstukken lazen of op een andere manier hun tijd en kennis beschikbaar stelden: Jaroslaw Garlinski, Mel Huang, dr. Alex Drecoll, prof. Edward Ericson, Klaas Meijer, Robin Schäfer, Bill Russ, Nigel Jones, dr. Martin Folly, prof. Richard Overy, dr. David Kirby en – zoals altijd – prof. Norman Davies.

Ik heb in veel archieven, bibliotheken en academische instituten gewerkt, waarvan ik er twee in het bijzonder wil danken, aangezien een groot deel van dit boek daar tot stand kwam door onderzoek en schrijven: het German Historical Institute in Londen en de bibliotheek van de UCL School of Slavonic and East European Studies. Waar andere instituten soms obstakels opwerpen en onderzoekers onverschillig behandelen, maken zij de bij tijd en wijle lastige taak van onderzoeken en schrijven tot een waar genoegen.

Ook wil ik mijn dank uitspreken tegenover de overlevenden van Kresowcy en Sybiriacy die ik in het kader van het onderzoek voor dit boek heb ontmoet, de Polen die in 1940-41 naar Siberië en andere regio's in de Sov-

jet-Unie werden gedeporteerd. Het was buitengewoon indrukwekkend om hun verhalen over onvoorstelbare ontberingen te horen, verhalen die, helaas, maar zelden in het Westen worden verteld. Hoewel dit boek niet uitsluitend over hun gedwongen ballingschap gaat, hoop ik hen niettemin enig recht te hebben gedaan door hun afschuwelijke ervaringen aan een breder publiek door te geven. Een dankwoord is ook op zijn plaats voor het Polish Social & Cultural Centre 'POSK' in West-Londen, dat de ontmoetingen mogelijk maakte.

Al dit werk zou uiteraard voor niets zijn geweest zonder de toewijding, het enthousiasme en de overredingskracht van mijn agenten Peter Robinson in het Verenigd Koninkrijk en Jill Grinberg in de Verenigde Staten, en de visie van mijn respectievelijke lectoren, Stuart Williams bij Bodley Head in Londen en de briljante Lara Heimert bij Basic Books in New York. Een eervolle vermelding verdient ook mijn onschatbare redacteur in Londen, Jörg Hensgen, die de twijfelachtige eer heeft genoten om al mijn voorgaande boeken te bewerken en die zijn waardevolle inzichten en ervaring ook aan dit boek ten dienste heeft gesteld.

Ten slotte dicteert het gebruik dat een auteur moet afsluiten met een suikerzoete loftuiting op zijn of haar familie. De mijne is even eenvoudig als oprecht gevoeld. Mijn vrouw, Melissa, en onze kinderen, Oscar en Amelia, wil ik uit de grond van mijn hart dankzeggen voor het onwrikbare enthousiasme over het boek dat in hun midden vorm kreeg en voor het geduld, de liefde en het begrip dat zij deze soms slechtgehumeurde auteur hebben be-toond. 'Volgend jaar om deze tijd...!'

Inleiding

Op 23 augustus 1939 dronk Stalin op Hitlers gezondheid. Hoewel de twee dictators elkaar nooit zouden ontmoeten, zou de overeenkomst die zij die dag sloten de wereld veranderen. Het 'Nazi-Sovjetpact', 'Hitler-Stalinpact' of 'Molotov-Ribbentroppact' hield minder dan twee jaar stand en eindigde op 22 juni 1941 met Hitlers aanval op Stalins Sovjet-Unie. Niettemin was de totstandkoming van dit pact een van de opmerkelijkste gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog.

Toen ik met mijn onderzoek voor dit boek begon, vroegen vrienden en kennissen buiten de kring van historici me soms waar ik mee bezig was, waarop ik antwoordde: 'met het Nazi-Sovjetpact'. De lege blikken en fronsende wenkbrauwen die ik dan zag, spraken boekdelen. Behalve in Polen en de Baltische staten maakt het pact eenvoudig geen deel uit van onze collectieve geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Het is mijn stellige overtuiging dat dit wel zou moeten.

Onze onwetendheid over het onderwerp is verrassend. Terwijl elke andere bijzonderheid, veldtocht of catastrofe uit de Tweede Wereldoorlog van alle kanten is geïnterpreteerd en besproken, gewogen en herwogen, is het pact grotendeels onbekend gebleven, vaak afgedaan in een enkele alinea, terzijde geschoven als dubieuze anomalie, als voetnoot in de grote geschiedenis. Het is bijvoorbeeld veelzeggend dat vrijwel alle recent in Engeland verschenen populaire geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog er nauwelijks aandacht aan schenken. Niemand vindt het onderwerp belangrijk genoeg om er een hoofdstuk aan te wijden, zodat de behandeling blijft bij één of twee alinea's en een handjevol verwijzingen in de index.

Dat is opmerkelijk wanneer we stilstaan bij de onmiskenbare betekenis en draagwijdte van het pact. In de overeenkomst vonden Hitler en Stalin, de twee beruchtste dictators van het twintigste-eeuwse Europa, een gemeenschappelijke basis. Hun twee regimes, wier latere confrontatie bepalend was voor de Tweede Wereldoorlog in Europa, stonden 22 maanden lang zij aan zij, bijna een derde van de hele duur van de oorlog.

Misschien hebben we dat verband uit het oog verloren, maar de over-

eenkomst leidde regelrecht tot de uitbraak van de oorlog, omdat die Polen tussen zijn twee vijanden isoleerde en de tamelijk ongerichte inspanningen van de westerse machten om Hitler de voet dwars te zetten onderuithaalde. De oorlog die volgde droeg dan ook het kwaadaardige stempel van het pact. Terwijl de westerse machten de zogenaamde ‘Schemeroorlog’ lieten gebeuren, werd Polen onder de voet gelopen en verdeeld tussen Moskou en Berlijn. Met toestemming van Hitler werden de onafhankelijke Baltische staten bezet en vervolgens geannexeerd door Stalin, net als de Roemeense provincie Bessarabië. Ook Finland viel ten prooi aan het Rode Leger en werd bezet. Toen Hitler zijn blik naar het westen richtte en eerst Scandinavië en daarna Nederland, België en Frankrijk binnenviel, zond Stalin zijn gelukwensen. Ondertussen wisselden de nazi’s en de Sovjets achter de schermen geheimen, blauwdrukken, technologie en grondstoffen uit om de raderen van elkaars oorlogsmachines te smeren. Even leek het erop dat de twee dictaturen, of ‘Teutoslavië’ zoals een Engelse politicus het noemde, zich zij aan zij tegen de democratische wereld keerden. De Britten en de Fransen overwogen in 1940 zelfs een preventieve aanval op de Sovjet-Unie.

Dit agressieve aspect van de Sovjet-Unie is meer dan een curiosum. In de naoorlogse literatuur over het Nazi-Sovjetpact, voor zover aanwezig, wordt de verontschuldigende retoriek van het Kremlin nagepraat dat Stalin alleen maar tijd wilde winnen door het verdrag te ondertekenen en Hitler op afstand wilde houden om de verdediging van de Sovjet-Unie te kunnen voorbereiden op de verwachte aanval. Deze interpretatie, die door apologeten nog steeds wordt verkondigd, strookt echter niet met de feiten. Zoals dit boek zal aantonen, was Stalins ondertekening van het pact een veel proactiever en veel meer tegen het Westen gekante daad dan over het algemeen is aangenomen. Op tenminste één gebied wilde hij de naziagressie voor zijn eigen doeleinden gebruiken, om de val van het Westen en de langverwachte instorting van de kapitalistische wereld te bespoedigen. Hij was geen onwillige of passieve ‘neutrale partij’.

Voor wie het zo bekijkt, zoals veel tijdgenoten deden, is het niet verbaazingwekkend dat het Nazi-Sovjetpact de politieke wereld op z’n kop zette en ‘al onze -ismes tot -wasmes’ maakte, zoals een commentator het gedenkwaardig uitdrukte. Het scheelde niet veel, maar het waren de Sovjets en het wereldcommunisme die de meeste schade opliepen door de verbintenis. Terwijl het nazisme in 1939 nauwelijks nog moreel kapitaal overhad en zichzelf al snel volkomen te schande zou maken met de Holocaust, liet

het communisme zich nog altijd voorstaan op zijn morele grondslagen. De acrobatische toeren die trouwe leden moesten uithalen om Hitler en de nazi's als hun broederlijke bondgenoten te kunnen inpassen, waren daarom des te vernederender en hadden tot gevolg dat het aantal partijleden achteruitliep en dat het laatste restje politieke integriteit dat communisten buiten hun eigen kring nog werd toegedicht, verdampte in een wolk van verwrongen dialectiek. Het pact met Hitler liet een onuitwisbare smet op het wereldcommunisme achter, net als de Sovjetinvasie van Hongarije in 1956 zou doen, of de onderdrukking van de Praagse Lente in 1968. Alleen Stalins zwaarbevochten overwinning op het nazisme na 1941 zou zijn duistere reputatie tijdelijk redden.

Het Nazi-Sovjetpact had dus een enorme invloed. Maar buiten de grote politiek en ideologie zouden de noodlottige gevolgen ervan het pijnlijkst worden ervaren in Centraal- en Oost-Europa waar, naar een ruwe schatting, 50 miljoen mensen er direct door werden geraakt. Door Hitlers oorlog mogelijk te maken, luidde het pact de brutale bezetting van West-Polen in, met alle bijbehorende wreedheden en onrechtvaardigheden. Hoewel de Holocaust zelf in die tijd nog op gang moest komen, vanaf de herfst van 1941, waren de Polen en de Joden in het door de nazi's bezette land ten prooi aan een afschuwelijk regime van uitbuiting en vervolging, dat honderdduizenden van hun bezittingen beroofde, deporteerde of vermoorde.

Het pact had ook consequenties voor de Polen, Joden, Letten, Esten, Litouwers, Wit-Russen, Oekraïners en Roemenen die onder bescherming van de overeenkomst Sovjetburgers werden omdat hun landen werden geannexeerd door de USSR. Een paar van hen verwelkomden de verandering ongetwijfeld, maar de grote meerderheid deed dat niet. Grote groepen kregen onder de Sovjets met vervolging, marteling en dood te maken, met als meest in het oog springend voorbeeld de 22.000 Poolse legerofficieren en ambtenaren die in 1940 tijdens het bloedbad van Katyn werden omgebracht.

Nog veel meer werden er gedeporteerd en verbannen naar de binnenlanden van de Sovjet-Unie. De Sovjets deporteerden in 1940-41 alleen al vanuit Oost-Polen anderhalf miljoen mensen. Tienduizenden uit de Baltische staten en Bessarabië trof hetzelfde lot. Allen werden ze overgebracht naar de woeste binnenlanden van de USSR als Kazachstan, Sibirië en het poolgebied, waar ze in de talrijke kampen van de Goelag een keihard leven van dwangarbeid en ellende leidden, wat alleen de sterksten overleefden. Voor

degenen die twijfelen aan de barre realiteit van Stalins Goelag is het goed te bedenken dat het sterftcijfer in de Sovjetkampen hoger lag dan in Hitlers concentratiekampen. Sommige overlevenden en hun nakomelingen zitten er nog steeds.

Het is rondit een schandaal dat dit afschuwelijke hoofdstuk geen plaats heeft gekregen in de westerse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Zestig jaar na de dood van Stalin en meer dan twintig jaar na de instorting van de Sovjet-Unie is het hoog tijd dat dit verandert. Want net als Hitler de landen onder zijn bewind 'etnisch zuiverde', voerde Stalin een 'politieke zuivering' door in de gebieden die hij bezette. Maar terwijl de terreur van Hitler alom bekend en goed gedocumenteerd is en in de media en wereldwijd als onderwerp in de leerboeken op scholen en universiteiten aan de orde komt, zijn de misdaden van Stalin nauwelijks bekend onder het grote publiek. Feitelijk hadden Hitler en Stalin als totalitaire heersers veel gemeen en het Nazi-Sovjetpact kan, in plaats van anomalie, juist worden gezien als een symptoom van hun gedeelde mensenhaat.

Het is van belang duidelijk te maken dat het Nazi-Sovjetpact geen werkelijk bondgenootschap was, maar een niet-aanvalsverdrag. Afgezien van de metaforische titel van dit boek – *Duivelspact* – probeer ik over het algemeen niet naar Hitler en Stalin te verwijzen als 'bondgenoten' of hun samenwerking als een 'bondgenootschap' te betitelen. Anderzijds moet deze verduidelijking ons niet blind maken voor het feit dat de verstandhouding tussen de nazi's en de Sovjets tussen 1939 en 1941 buitengewoon belangrijk was en dat er na het pact van augustus 1939 nog vier andere overeenkomsten werden gesloten, zodat de relatie in veel opzichten wel dicht in de buurt kwam van een bondgenootschap. Ze was in elk geval veel crucialer voor beide partijen dan, bijvoorbeeld, Hitlers bondgenootschap met het Italië van Mussolini. Hitler en Stalin waren bondgenoten in alles behalve de naam.

Het pact eindigde in 1941, maar het zou een opmerkelijke nasleep hebben. Hoewel de nazi's het verbraken en de Sovjets het verontschuldigend afdeden als een strategische noodzakelijkheid, bleef het nog lang zijn sporen trekken. De kaart van Oost- en Centraal-Europa zoals we die tegenwoordig kennen, is er grotendeels een product van: de haastig door Ribbentrop en Molotov getrokken grenzen zijn verbazingwekkend duurzaam gebleken. Het onmiddellijke gevolg was dat twee generaties Litouwers, Esten en Letten het leven in de gehate USSR moesten ondergaan. De bittere herinne-

ringen aan de annexatie door de Sovjet-Unie en de bezetting van 1940-41 bevorderden de opkomst van naoorlogse verzetsbewegingen. Poëtisch genoeg zouden de protesten in de Baltische staten vijftig jaar later, tijdens de herdenking van de ondertekening van het pact in 1989, het uiteenvallen van de USSR inluiden.

Met zijn nauwelijks 280 woorden die slechts 22 maanden van kracht bleven, was het Nazi-Sovjetpact in alle beknoptheid en kortstondigheid van het grootste belang. In plaats van een bijzaak of een curiosum, is het een onmisbare schakel voor ons begrip, niet alleen van de Tweede Wereldoorlog, maar ook van de bredere geschiedenis van Europa in de twintigste eeuw. Het verdient daarom van de voetnoten te worden gered en zijn rechtmatige plaats te krijgen in het grote verhaal van de Tweede Wereldoorlog in Europa. Ik hoop dat dit boek een kleine bijdrage aan dat proces kan leveren.

PROLOOG

Een ontmoeting op de grens van de vrede

Het was waarschijnlijk niet het geratel van tanks dat de inwoners van Brest op die kille septemberochtend in 1939 verraste. Hun stad in het oosten van Polen was al bijna een week bezet door Duitse troepen, zodat ze tegen heug en meug gewend waren geraakt aan het lawaai van geschreeuwde bevelen en militair verkeer. Eerder zullen het de begeleidende stemmen zijn geweest die hen schokten. Deze keer waren het niet de harde keelklanken van het Duits, maar het slepende en zangerige van een taal die veel dichterbij die van henzelf stond en die ze onmiddellijk herkenden: Russisch.

Sommigen in Brest zagen de komst van het Rode Leger als een bevrijding. Veel Wit-Russen en Joden beschouwden de Sovjet-Unie als hun beschermer tegen wat zij het intolerante nationalisme van de Poolse staat noemden. In een paar oostelijke voorsteden heerste daarom een feestelijke stemming, met traditionele Slavische begroetingen met brood en zout voor de arriverende soldaten, terwijl een band het volkslied van de Sovjet-Unie speelde, de *Internationale*.¹ Anderen maakten zich juist zorgen. De Poolse bevolking van de stad had een paar angstige weken van grote ongerustheid over de militaire situatie achter de rug. Niet alleen vreesden ze de komst van Duitse troepen of het gebruik van gifgas, ook waren ze bang dat hun Wit-Russische burens zich tegen hen zouden keren. Oudere mensen dachten waarschijnlijk terug aan de bittere oorlog tussen Polen en de Sovjet-Unie van 1920-21, of de tientallen jaren van Russische bezetting vóór 1914, nog maar een generatie geleden. Voor hen was de komst van Sovjettroepen een echo uit een duister verleden en een onheilspellende voorbode van zware tijden.

De Sovjets deden zelf weinig om de spanning te verminderen. De over het algemeen haveloze en onverzorgde soldaten hadden onmiskenbaar bevel gekregen zich niet met de lokale bevolking te bemoeien, hoewel sommigen naar het schijnt weinig keus hadden en de boeren wel om eten moesten vragen of een wissel voor hun uitgeputte paarden.² Soms werden ze echter toch benaderd door dappere en nieuwsgierige burgers. Een van hen was de vijftienjarige Svetozar Sinkevich, een Wit-Rus die aanvankelijk blij en opgewonden was over de komst van wat hij 'zijn' mensen noemde. De desillusie kwam al snel: 'Hun gezichten waren grauw, ongeschoren,' herinnerde hij zich,

de lange overjassen en korte, gewatteerde jasjes zagen er slobberig uit, de punten van hun laarzen waren opgelapt met iets wat op canvas leek. Ik liep naar een van de vrachtwagens en probeerde met de soldaten te praten, maar ze hielden allemaal hun mond en wendden hun blik van me af. Uiteindelijk zei een van hen, met een uniformpet op zijn hoofd en een ster op de mouw van zijn jas, dat de Partij het Rode Leger had gestuurd om ons te bevrijden van de Poolse landheren en kapitalisten. Ik stond perplex.³

Veel inwoners van Brest zullen zijn ervaring hebben gedeeld. Historisch gesproken was de stad gewend aan gewelddadige invallen vanuit de buitenwereld. In de 900 jaar van haar bestaan was er herhaaldelijk om de stad gevochten door Polen, Mongolen, Russen, Zweden en Duitse ridders. Ook in de recente geschiedenis had Brest woelige tijden doorgemaakt. In 1915 maakten de Russen plaats voor de Duitsers, die de stad tot het eind van de Eerste Wereldoorlog bezet hielden. Na het instorten van het Russische tsarenrijk in 1917 kreeg de stad voor het eerst wereldwijde bekendheid. 'Brest-Litovsk' was het toneel geweest van de onderhandelingen tussen Duitsland en de Sovjets en van de ondertekening van het vredesgedrag met die naam, die in maart 1918 plaatsvond.

In 1939 hadden de gebeurtenissen zich echter met een snelheid voltrokken die een generatie eerder onvoorstelbaar was geweest. In plaats van de moeizame patstelling en onbeweeglijkheid van de Eerste Wereldoorlog, had de Poolse veldtocht van 1939 een revolutie in de militaire tactiek laten zien. Hoewel het concept nog in de kinderschoenen stond en het de status van officiële militaire doctrine nog moest krijgen, kondigde de Blitzkrieg,

met snel oprukkende pantsereenheden die als speerpunten diep in het achterland van de vijand doordrongen om de verdediging te ontregelen, een nieuw tijdperk in het tactische denken aan. Ondanks de ligging van de stad diep in het oosten van Polen, was Brest al snel een doelwit van de Duitse opmars geworden, voornamelijk vanwege het grote negentiende-eeuwse fort aan de westrand van de stad, dat een defensief bolwerk voor in het nauw gedreven Poolse strijdkrachten kon vormen.⁴ De Duitse opmars had zich zo snel voltrokken dat sommige inwoners van Brest op 13 september, minder dan twee weken na het begin van de invasie, dachten dat de Duitse leger-eenheden die voor de stad verschenen, paratroepers moesten zijn die achter de Poolse linies waren gedropt.⁵

De verwarring was nog altijd groot toen het Rode Leger de stad vijf dagen later bereikte. Behalve de inwoners die op de Sovjets afrenden als bevrijders, waren er anderen die van harte hoopten dat het Rode Leger hen kwam helpen tegen de binnenvallende Duitsers, een verhaal dat kennelijk door sommige kringen in het Poolse leger was verspreid.⁶ De officiële verklaringen van de Sovjetautoriteiten, die door de plaatselijke Wehrmacht in Poolse vertaling werden verspreid – een mooi voorbeeld van de warme samenwerking tussen de twee – zouden die hoop echter de bodem inslaan door categorisch te stellen dat de invasie van het Rode Leger alleen te maken had met het vermeende militaire en politieke instorten van Polen en uitsluitend was bedoeld om de Oekraïense en de Wit-Russische bevolking aldaar te beschermen.⁷ In plaats van de strijd aan te binden met de binnenvallende Wehrmacht waren de Sovjetsoldaten die in open vrachtwagens zaten of aan de zijkanten van hun tanks hingen, op weg naar het westen om hun Duitse collega's te begroeten.

Laat op de ochtend van 18 september werden de eerste contacten gelegd. Overal in de stad begonnen Duitse en Sovjet-Russische troepen met elkaar te verbroederen: olijfgroen ontmoette 'veldgrijs', de voorhoede van Stalins communistische revolutie kwam oog in oog te staan met Hitlers Wehrmacht. In eerste instantie argwanend en zich bewust van hun vroegere gespannen relatie, begonnen de twee kanten rantsoenen te delen en zo goed mogelijk te communiceren, met gebarentaal en goede wil. Een makkelijke binnenkomer was het delen van sigaretten: *papirosi*, ruwe, met de hand gerolde exemplaren van Sovjetkant, die geruild werden tegen de door de soldaten van het Rode Leger zeer gewaardeerde Duitse fabriekssigaretten. Ze klommen op elkaars pantservoertuigen en tanks om die te inspecteren,

waarbij beide zijden voortdurend volhielden: 'de onze zijn beter'. Ondanks al hun ideologische verschillen lijken de soldaten die dag oprecht tegen elkaar te hebben geglimlacht: een ooggetuige vertelde hoe soldaten van de Wehrmacht aan de ene kant van de straat hun Sovjetcollega's aan de andere kant begroetten met de woorden: 'Communisten! Goed!'⁸

Maar ook op hoger niveau werd contact gelegd. Rond halfelf 's ochtends stopte er een jonge Sovjetofficier in een gepantserde wagen voor het hoofdkwartier van de Duitsers in de stad. Volgens de Duitse berichtgeving uit die tijd verliepen de gesprekken 'vriendelijk' en hadden ze voornamelijk betrekking op het bepalen van een demarcatielijn tussen de Sovjet-Russische en Duitse troepen.⁹ De plaatselijke Duitse bevelhebber, generaal Heinz Guderian, was minder enthousiast. Hij had een paar moeilijke dagen meegemaakt omdat een Poolse sluipschutter eerst zijn adjudant luitenant-kolonel Robert Braubach had doodgeschoten, een 'pijnlijk verlies', waarna hij verplicht was geweest om bisschop Edward O'Rourke van Danzig te helpen, die zich in de oorlogszone bevond en beslist niet in handen van de Sovjets wilde vallen. Het frustrerende gevolg was dat zijn mensen nu, vanwege de afgesproken deadline voor de Duitse terugtrekking uit Brest twee dagen later, te weinig tijd hadden om hun eigen gewonden te evacueren en hun beschadigde voertuigen terug te halen.¹⁰ Niettemin kreeg de Sovjetofficier een lunch aangeboden en werden er afspraken gemaakt over een formele overdracht van de stad aan de Sovjets, op de middag van 22 september.

De voorbereidingen verliepen soepel op de ochtend van de overdracht. Volgens afspraak namen de Sovjettroepen alle controle over de stad en de versterking vanaf 8.00 uur over. Twee uur later kwam een commissie bijeen om de laatste problemen of onduidelijkheden op te lossen. Kort daarna had Guderian een ontmoeting met zijn Russische collega brigadegeneraal Semjon Krivosjein, commandant van de 29e Lichte Tankbrigade van de Sovjets. De Joodse, bezielde communist Krivosjein was een kleine, pezige man met een Hitlerachtig snorretje. Net als Guderian was hij een pionier op het gebied van de inzet van tanks en de twee kunnen elkaar zelfs hebben gekend uit hun tijd in de tankschool van Kama in de jaren twintig, tijdens een eerdere opbloei van Duits-Sovjet-Russische samenwerking. Hij en Guderian bespraken in het Frans de opzet van een gemeenschappelijke militaire parade om de formele overdracht van de stad te markeren. Hoewel Krivosjein niet bijster enthousiast was omdat zijn mannen, zoals hij zei, moe waren van hun lange opmars naar het westen,¹¹ stemde hij er toch mee in een paar een-

heden vrij te maken om die middag mee te marcheren in een gezamenlijke parade van de Wehrmacht en het Rode Leger.

Om 16.00 uur kwamen de twee generaals weer bij elkaar op een haastig gebouwd houten platform voor de hoofdingang van het voormalige Duitse hoofdkwartier, gevestigd in het regionale regeringsgebouw aan de Unie van Lublinstraat. Guderian stond met een brede grijns voor een vlaggenmast waaraan de Duitse hakenkruisvlag wapperde. Hij zag er luisterrijk uit in zijn rood gevoerde overjas en zwarte leren kaplaarzen. Krivosjeïn naast hem was op soortgelijke wijze gekleed, in een leren jas en met leren laarzen om de herfstkou buiten te houden.

Om de twee heen, achter een kleine groep hoge Duitse militairen, verdrong zich langs de route van de parade een gemengde menigte van Wehrmacht- en Rode Legersoldaten, waarin plukjes Duits veldgrijs zich mengden met de zwarte leren jassen van de Sovjetofficieren, het olijfgroen van de infanterie en de donkere overalls van de tankbemanningen. Voorbij de soldaten stonden de burgers langs de straat. Onder hen was de 20-jarige Raisa Shirnyuk, die zich herinnerde hoe het gerucht over de parade zich had verspreid: 'Er was geen officiële aankondiging, maar de geruchtenmolen werkte uitstekend; die ochtend wist iedereen in het stadje al dat de troepen 's middags zouden marcheren.'¹² Een Duits verslag gewaagde van een enthousiaste menigte, grotendeels bestaand uit de niet-Poolse gemeenschappen van Brest, Wit-Russen en Joden, die het Rode Leger met bloemen en gejuich ontving.¹³

Begeleid door het geschetter van een militaire kapel begon de parade. De Duitse infanterie liep voorop en hun keurige uniformen en exacte marcheren lokten bewonderende commentaren van de toeschouwer uit. Raisa Shirnyuk was een van degenen die onder de indruk waren van hun militaire houding. Ze merkte op dat de Duitse officier zijn mannen in lijn hield door te schreeuwen: 'Langsam, langsam, aber deutlich!' ('Langzaam, langzaam, maar duidelijk!').¹⁴ Daarna volgden gemotoriseerde eenheden: motoren met zijspan, vrachtwagens en met soldaten beladen half-tracks die kanonnen meesleepten. Ook tanks ratelden over de keienstraat. Elke groep werd bij het passeren van het platform begroet met een stevig saluut van zowel Guderian als Krivosjeïn, die in de tussentijd vriendschappelijk met elkaar praatten.

Het was onvermijdelijk dat de toeschouwers de twee voorbijtrekkende legermachten vergeleken. De ietwat primitieve T-26 Sovjettanks staken bij-

voorbeeld tamelijk pover af tegen de modernere exemplaren van de Wehrmacht, vooral toen een van de Russische tanks niet ver van het platform van de weg raakte.¹⁵ Stanislav Miretski merkte nog andere verschillen op: de riemen van de Sovjets waren van canvas, die van de Duitsers van leer, en terwijl de Duitsers hun kanonnen trokken met voertuigen, gebruikte het Rode Leger 'kleine, onaanzienlijke' paarden met inferieur tuig.¹⁶ Raisa Shirnyuk bevestigde het beeld met haar opmerking dat de mannen van het Rode Leger met hun 'smerige laarzen, stoffige mantels en stoppels op hun gezicht' nogal onvoordelig afstaken bij hun Duitse collega's.¹⁷ Een andere ooggetuige trok een huiveringwekkende conclusie uit de haveloze toestand van de Sovjetinfanterie. Boris Akimov was gewend elegant geklede Poolse officieren te zien, zodat de 'armoede en slonzigheid' van het Rode Leger hem trof. Maar hun stank en vervuilde staat riep een vraag op die een stap verder ging: 'Wat voor soort leven zullen ze ons bezorgen?' vroeg hij zich af.¹⁸ Hij kreeg min of meer een antwoord toen een oudere dame zich een weg door de menigte baande om dichterbij de Sovjetsoldaten te komen. Met tranen in haar ogen mompelde ze: 'Mijn soort, mijn jongens.' Tot verbijstering van iedereen die toekeek, werd ze ruw weggeduwd door een soldaat die schreeuwde: 'Achteruit, mens!'¹⁹

Terwijl het militair materieel voorbij rolde en er over de toekomst werd nagedacht, trok een twintigtal gevechtsvliegtuigen van de Luftwaffe de aandacht van de toeschouwers toen ze laag over het platform vlogen. Guderian deed zijn best om boven het lawaai van de motoren uit te komen en schreeuwde: 'Duitse kampioenvliegers! Fantastisch!' Krivosjein, die zich vast had voorgenomen niet onder de indruk te raken van het vertoon van de Duitse luchtmacht, antwoordde: 'Wij hebben betere!'²⁰

Na ongeveer drie kwartier liep de parade ten einde en Guderian, Krivosjein en de hoge officieren om hen heen draaiden zich om naar de vlaggenmast. De militaire kapel zette het Duitse volkslied in: *Deutschland, Deutschland über alles*, en de verzamelde officieren salueerden plechtig toen de bloedrode *Kriegsflagge* werd gestreken om plaats te maken voor het donkerder rood van de Sovjetvlag met hamer en sikkel. Vervolgens speelde de kapel de *Internationale* – vals, volgens een van de ooggetuigen²¹ – en Guderian en Krivosjein schudden elkaar voor het laatst de hand. De Duitse generaal voegde zich bij zijn mannen die naar het westen vertrokken, over de rivier de Bug, de nieuwe grens tussen Duitsland en de Sovjet-Unie. Krivosjein verzuchtte: 'Eindelijk was de parade over.'²²

Zich ongetwijfeld bewust van de tamelijk compromitterende aard van de gebeurtenissen in Brest, benadrukte Krivosjein in zijn naoorlogse memoires met hoeveel tegenzin hij met Guderian en de Duitsers omging en wekte hij de indruk zichzelf voortdurend te hebben moeten forceren. Hij beweerde zijn mannen allerlei onderhoudstaken te hebben gegeven, waardoor slechts één bataljon kon deelnemen aan de parade, en hij voegde er ondeugend aan toe dat de mannen en het materieel van Guderian rondjes om het blok maakten om de indruk te wekken dat ze talrijker waren dan in werkelijkheid het geval was.²³ Maar hoezeer hij zijn onwil later ook bezwoer, Krivosjeins ware gevoelens blijken waarschijnlijk zuiverder uit het verslag van een paar Duitse oorlogsverslaggevers die hem de volgende dag in zijn nabijgelegen hoofdkwartier te velde opzochten. Zij tekenden op dat de brigadegeneraal in opperbeste stemming was, hen op een weelderige lunch trakteerde en een toast uitbracht op Hitler en Stalin als ‘mannen van het volk’. Toen de journalisten vertrokken gaf hij hun zelfs zijn adres in Moskou en nodigde hij hen uit om hem ‘na de overwinning op het kapitalistische Albion’ te komen opzoeken.²⁴ De politiek kan kennelijk rare dingen doen met het geheugen van mensen.

De Sovjetmedia schijnen de gebeurtenissen in Brest niet te hebben vermeld, maar de Duitse propagandamachine maakte er een groots gebeuren van en beschreef de parade als een ‘ontmoeting op de grens van de vrede’.²⁵ Korrelige beelden van tanks en voertuigen die langs het platform rolden, werden prompt opgenomen in de wekelijkse nieuwsjournals die in de herfst van dat jaar in de bioscopen van Hitlers Rijk te zien waren. De propagandawaarde van de beelden was enorm omdat ze een verbluffende visuele bevestiging vormden van de overeenkomst die de nazi’s en de Sovjets in de voorafgaande maand hadden gesloten. Als om het er nog eens goed in te hameren, deelde het commentaar bij het newsitem een sneer uit in de richting van Duitslands vijanden door te stellen dat de ontmoeting met de Sovjets in Brest de ‘mooie plannen van de westerse democratieën de grond in boorde’.²⁶

Een Duitse verslaggever ging nog verder. Kurt Frowein van de nazikrant *Völkischer Beobachter* beschreef het toneel in lyrische termen: de ‘schitterende herfstdag’, het ‘rijzend crescendo van de tanktracks’, het eresaluut aan een stad die ‘veroverd met Duitse wapens (...) nu wordt teruggegeven aan haar rechtmatige eigenaren’. Voor hem was de handdruk tussen Guderian en Krivosjein ‘een symbool van de vriendschappelijke toenadering tussen

twee staten' dat verkondigde 'dat Duitsland en Rusland zich verenigden om samen over het lot van Oost-Europa te beslissen'.²⁷ Frowein had gelijk dat hij hyperbolen gebruikte. De gebeurtenissen van die dag markeerden zo'n enorme politieke aardverschuiving dat zijn woorden nauwelijks een maand eerder ondenkbaar zouden zijn geweest.

Voor degenen die zich alle scheldpartijen en beledigingen nog herinnerden waarmee de Sovjet-Unie en nazi-Duitsland elkaar in de loop van de voorafgaande zes jaar hadden bestookt, waren het buitengewoon vreemde dagen. De parade in Brest was een levende demonstratie van de realiteit en geldigheid van het pact dat een maand eerder in Moskou was gesloten: tanks en soldaten namen nu de plaats in van de glimlachende mannen in rokerige Kremlinkantoren. De gebeurtenissen in Brest demonstreerden dat de twee machtigste dictaturen van Europa, wier onderlinge vijandschap de jaren dertig grotendeels had bepaald, nu als bondgenoten zij aan zij stonden en samenwerkten om hun gemeenschappelijke buurman te veroveren.

Waarnemers uit die tijd waren verbijsterd. Communisten over de hele wereld hadden de grootste moeite met de ideologische toeren die ze plotseling moesten uitvoeren, en veel nazi's koesterden een diepgewortelde afkeer van de nieuwe compagnon en bedgenoot van hun land. In het Westen ontstond ondertussen een fundamentele onrust, alsof het wereldbeeld was verschoven en de oude politieke zekerheden slechts van voorbijgaande aard waren gebleken. Veel mensen zullen zich hebben afgevraagd hoe het mogelijk was dat deze buitengewone wending zich voordeed.

Op 23 augustus 1939 dronk Stalin op Hitlers gezondheid. De twee dictators sloten die dag een overeenkomst die de wereld zou veranderen: het 'Nazi-Sovjetpact', 'Hitler-Stalinpact' of 'Molotov-Ribbentropact'. Het was precies een week voor de Duitse inval in Polen op 1 september. Frankrijk en Engeland hadden hun steun voor Polen reeds uitgesproken. Hitler kon geen tweefrontenoorlog riskeren. Daarom had hij het niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie nodig. Door Hitlers oorlog mogelijk te maken, luidde het pact de brutale bezetting van West-Polen in.

Op 17 september viel het Rode Leger vanuit het oosten Polen binnen. De Russische legers ontmoetten de Duitse troepen en vierden hun samenwerking met een grote parade in Brest-Litovsk. Het 'Duivelspact' hield stand tot 22 juni 1941, toen Hitler de Sovjet-Unie alsnog binnenviel. Ondanks dat de totstandkoming van dit pact een van de meest opmerkelijke gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog is, maakt het – behalve in Polen en de Baltische staten – geen deel uit van de collectieve geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Het is Roger Moorhouse' stellige overtuiging dat dit wel zou moeten.

Roger Moorhouse (1968) publiceerde eerder in Nederland het boek *Hitler, de aanslagen* (2007). De vloeiend Duits sprekende Moorhouse is specialist op het gebied van Hitler en het Derde Rijk. Hij publiceerde onder andere in *The Independent*, *Financial Times*, *History Today* en *BBC History Magazine*.



Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 689

ISBN 978-9401905749



9 789401 905749